

PALEO-AKTUEEL

NR 19 | 2008

Met de jaarlijkse uitgave van Paleo-aktueel
geven de medewerkers van het Groninger Instituut voor Archeologie
inzicht in een deel van het lopende onderzoek van het instituut

Vormgeving: Hannie Steegstra
Omslagontwerp: Coltsfootmedia, Noordwolde
Foto omslag: Aanzicht op achtersteven, kiel en overnaadse huid van scheepswrak NB 36
(archief Nieuw Land Erfgoed)

ISBN-9789077922460
ISSN 1572-6622

Website:
www.paleo-aktueel.nl

Adres van de redactie
Rijksuniversiteit Groningen
Groninger Instituut voor Archeologie (GIA)
Poststraat 6 9712 ER Groningen
tel. 050 363 6712 fax 050 363 6992
gia@rug.nl

Adres van de uitgever
Barkhuis Publishing
Zuurstukken 37 9761 KP Eelde
tel. 050 3080936 fax 050 3080934
info@barkhuis.nl www.barkhuis.nl

2008, Rijksuniversiteit Groningen, Groninger Instituut voor Archeologie /
University of Groningen, Groningen Institute of Archaeology

Delen van deze uitgave mogen in andere publicaties worden overgenomen mits zij van een
duidelijke bronvermelding zijn voorzien. Inlichtingen: Groninger Instituut voor Archeologie

Paleo-aktueel 19

redactie

Jan Lanting
Martijn van Leusen
Daphne Maring-Van der Pers
Dick Stapert

Groninger Instituut voor Archeologie (GIA)
& Barkhuis
Groningen, 2008

In dit nummer: 1) Nederland, 2) Egypte, 3) Griekenland, 4) Italië, 5) De Krim, 6) Spitsbergen

In dit nummer: 1) Appingedam, 2) Delfzijl, 3) Dorkwerd, 4) Groningen, 5) Kroddeburen, 6) Noordlaren, 7) Sellingen, 8) Warfhuizen, 9) Assen, 10) Emmen, 11) Emmerschans, 12) Swifterbant, 13) Oost-Flevoland, lokatie B36, 14) De Krim, 15) Rossum, 16) Steenwijkgebied, 17) Leusderheide, 18) Vechtgebied

Inhoud

Voorwoord	IX
M.J.L.TH. NIEKUS, J. BEUKER, L. JOHANSEN & D. STAPERT Een tweede 'Mander': een recentelijk ontdekt kampement van Neanderthalers (Dr.)	1
D. STAPERT, J. BEEN, J. BEUKER, L. JOHANSEN, M.J.L.TH. NIEKUS & P. WIERSMA Bladspitsen en andere middenpaleolithische vondsten rond het glaciële bekken van Steenwijk (Dr. en Ov.)	10
D. STAPERT & L. JOHANSEN Een bladspits met mogelijke sporen van schachting	20
D. STAPERT Kunstzinnige vingerwijzingen: sporen van paleolithische meisjes en jongens	29
P. CLEVERINGA, H. WOLDRING & H. DE WOLF Sterven op staande voet	39
E. DRENTH & M.J.L.TH. NIEKUS <i>Geröllkeulen</i> en <i>Spitzhauen</i> uit Nederland, in het bijzonder de provincie Drenthe	46
M.J.L.TH. NIEKUS Een studie naar de ontwikkeling van trapeziumvormige pijlbewapening tussen 8100 en 4100 BP	56
I.I.J.A.L.M. Devriendt De afgeronde vuurstenen artefacten van Swifterbant (Fl.). Vuurmakers, boren of toch iets anders?	66
I. WOLTINGE, L. JOHANSEN & D. STAPERT Vuurstenen met afgeronde uiteinden van Swifterbant (Fl.): vuurmakers?	71
A.L. VAN GIJN De interpretatie van gebruikssporen: de afgeronde stukken van Swifterbant (Fl.)	81
E. DRENTH Een afslag van rode Helgoland-vuursteen uit Emmen (Dr.)	88
M. DE WIT Onderzoek naar een urnenveld op de Rossumer es (Twente, Ov.)	94

H. FEIKEN IJzertijd-bewoning in een dynamisch landschap gevormd door Vecht en Angstel (Utr.)	102
R.P. EXALTUS & G.L.G.A. KORTEKAAS Prehistorische branden op Groningse kwelders	115
P. FLOHR & R.T.J. CAPPERS Akkers gearchiveerd in muren. Onderzoek naar Romeinse graanverbouw in Karanis (Egypte)	125
H.R. REINDERS De opgraving van het Huis met de Tobbe in Hellenistisch Halos	135
P.A.J. ATTEMA & T.C.A. DE HAAS Survey in de steppe: de eerste veldcampagne van het Džarylgač projekt (De Krim, Oekraïne)	142
H.A. GROENENDIJK De Hassebergril (Sellingen, Gr.) opnieuw bezocht	151
Y. BOEKEMA & H. WOLDRING Het palynologisch onderzoek van de Hassebergril (Sellingen, Gr.)	156
J.A.W. NICOLAY Een gouden pseudo-munthanger uit het Groningse terpengebied. De 9 ^e -eeuwse elite in beeld	161
J. SCHOKKER, H. WOLDRING, P. CLEVERINGA & J. WALLINGA Datering landschapsdegradatie te Messchenveld (Dr.)	168
H. WOLDRING, Y.R. NIESINK-VAN DER VEEN & P. CLEVERINGA Vegetatiehistorie van de onverveende pingo 'De Oorsprong' (Noordlaren, Gr.)	174
A.B.M. OVERMEER, A.F.L. VAN HOLK & H.R. REINDERS Een Scandinavische vrachtvaarder uit de Late Middeleeuwen?	184
W.A.B. VAN DER SANDEN & H. LUNING Kalverliefde in Kroddeburen (Gr.)?	194
C. TULP Een archeologische begeleiding bij de Nicolaïkerk te Appingedam (Gr.)	200
C. TULP De grachten rond borg Ringenum te Delfzijl (Gr.)	205

Y.I. AALDERS & L. HACQUEBORD	
Europese walvisvaarders en Russische jagers in Green Harbour, Spitsbergen	209
M. DALEMAN	
Graven op de Jodenkamp (Groningen)	215
J.J. DELVIGNE	
Van Giffen, Steenhuis en het toezicht bij de afgraving van de wierde van Dorkwerd (Gr.) in 1908	221

Voorwoord

Paleo-aktueel was altijd al een periodiek waarin een wijd scala van archeologische onderwerpen aan de orde kon worden gesteld. De bijdragen bestrijken een lange periode met geografisch ver uiteenliggende gebieden. Bovendien is Paleo-aktueel met ingang van dit nummer *full colour* geworden.

Een tiental artikelen is gewijd aan de steentijden. Deels is dit het gevolg van een sinds enkele jaren lopend succesvol survey-project in noordelijk Nederland, gericht op het Midden-Paleolithicum. De eerste bijdrage betreft een recent ontdekt kampement van de Neanderthalers in Drenthe waarover we nog wel meer zullen horen. Ook worden weer enkele bladspitsen beschreven, opvallende werktuigen van de laatste Neanderthalers. Verder geven in dit nummer jongpaleolithische jongeren middels handafdrukken *acte de présence*. Twee studies behandelen mesolithische voorwerpen: trapeziumvormige microlieten en curieuze rolsteenhamers. Meerdere vindplaatsen bij Swifterbant leverden vuurstenen artefacten met afgeronde uiteinden. Over de uiteenlopende interpretaties daarvan vindt u drie artikelen; in Paleo-aktueel 20 kunt u het vervolg van dit debat verwachten. Tenslotte wordt een bijlafslog van rode Helgoland-vuursteen uit het Neolithicum besproken.

Bijna net zoveel artikelen behandelen onderzoek in Nederland betreffende latere tijden. Zo wordt een deels opgegraven urnenveld in Rossum beschreven. Een reconstructie van het dynamische rivierlandschap van Vecht en Angstel verheldert de ijzertijdbewoning in dat gebied. In het voormalige kweldergebied bij Groningen hebben mensen in de ijzertijd mogelijk *fire stick farming* bedreven: het jaarlijks afbranden van de vegetatie om de gebruiksmogelijkheden van het land te verbeteren. Een middeleeuwse gouden hanger uit de omgeving van Warfhuizen wijst op het bestaan van elites. Een laatmiddeleeuws schip waarvan het wrak in de Noordoostpolder tevoorschijn kwam was vermoedelijk uit het Oostzeegebied afkomstig. De eerder in dit tijdschrift besproken skeletten van twee mensen en een koe te Krodebuuren worden opnieuw onder de loep genomen. Verder komen onderzoekingen van de Nicolaïkerk te Appingedam en de borg Ringenum te Delfzijl aan de orde, evenals de resultaten van een opgraving van een oude Israëlitische begraafplaats in de stad Groningen, de Jodenkamp. Tenslotte wordt een oude geschiedenis rond Van Giffen opgerakeld.

Ook buiten Nederland waren Groningse archeologen actief. Zo werd er wederom onderzoek verricht naar walvisvaarders op Spitsbergen. Van de stad Halos in Griekenland werd het zevende huis, van in totaal circa 1400, opgegraven. Een survey-project op de noordwestelijke Krim in de Oekraïne richt zich vooral op de Griekse kolonisatie in dat gebied.

De paleobotanici van het GIA waren bij meerdere projecten betrokken. Zo blijkt dat dennen hier nog lang voorkwamen na het einde van de laatste ijstijd. Een geulopvulling van de Hasseberggril, een fossiele beek in het voormalige Boertangerveen, werd pollenanalytisch onderzocht, evenals een onverveende pingo-ruïne bij Noordlaren. Ook het Messchenveld was weer onderwerp van onderzoek. Tenslotte wordt bericht over onderzoek in Karanis, Egypte, waarmee ook dit nummer weer een breed nationaal en internationaal overzicht aan onderzoek biedt.

De redactie

Het palynologisch onderzoek van de Hassebergril (Sellingen, Gr.)

Y. Boekema¹ & H. Woldring²

In het noordelijk deel van de profielwand van de Hassebergril (zie de bijdrage van Groenedijk in deze bundel) zijn monsters genomen voor pollenonderzoek. In eerste instantie was dit onderzoek er op gericht om de overgang van het als verspoeld geïnterpreteerde moerasveen en het ter plaatse gevormde houtveen en *Sphagnum*-veen te dateren. Dit veenmospakket was eerder al een kilometer stroomopwaarts, naast de Hasseberg, in de Karolingische periode gedateerd. De aanleiding om ook de bovenste ca. 40 cm autochtoon veen in het onderzoek te betrekken, is de relatieve zeldzaamheid van palynologische gegevens uit de Vroege Middeleeuwen. Vooral over de omvang van de agrarische activiteiten in deze tijd en de gevolgen daarvan voor het landschap en de vegetatie is weinig bekend.

Lithologie

0-36 cm	opgebracht (niet bemonsterd)
36-56 cm	gelaagd, donkerbruin, weinig veraard veenmosveen met wollegrasresten
56-68 cm	onveraard veenmosveen, lichtbruin
68-80 cm	houtveen (met wilgenhout)
80-116 cm	vergaan moerasveen
116-130 cm	gliede
130-150 cm	zandige leem
150-152 cm	verticaal doorworteld zand

Het pollendiagram (fig. 1)

In het pollendiagram zijn vier zones te onderscheiden:

Zone I (spectrum 1)

Zone I omvat alleen het onderste spectrum. *Alnus* domineert de AP-waarden (= boompollen). *Calluna* en Poaceae leveren de grootste bijdrage aan de kruidenwaarden (NAP: de overige regionale vegetatie minus de bomen).

Zone II (spectrum 2-4)

De AP-curve daalt in de loop van Zone II naar ca. 50%. *Alnus* is fors afgenomen, terwijl *Myrica* en vooral *Salix* relatief hoge waarden bereiken. Poaceae en *Calluna* zijn de belangrijkste NAP-componenten.

Zone III (spectra 5-9)

Gedurende Zone III fluctueert de AP-curve vrij sterk. De percentages van *Myrica* en *Salix* lopen in deze fase (sterk) terug. In de bovenste spectra is een toename van *Alnus*, *Betula* en *Carpinus betulus* waar te nemen, waarna vervolgens ook *Fagus* en *Quercus* hogere waarden bereiken. Na een aanzienlijke daling rond de overgang van Zone II en III, bereiken Gramineae in spectrum 7 waarden van ruim 45%, om in de volgende spectra snel naar onbeduidende waarden af te nemen. Ook Cyperaceae vertonen een kortstondige, forse stijging, aansluitend gevolgd door een sterke toename van *Sphagnum*.

Zone IV (spectra 10-11)

Fagus vertoont waarden die voor de noordelijke zandgronden vrij ongebruikelijk zijn. Eveneens opvallend is de plotselinge stijging van *Calluna* naar 40-45%. *Sphagnum* stijgt, na een 'dip' in spectrum 10, tot ruim 50%.

Hassebergril

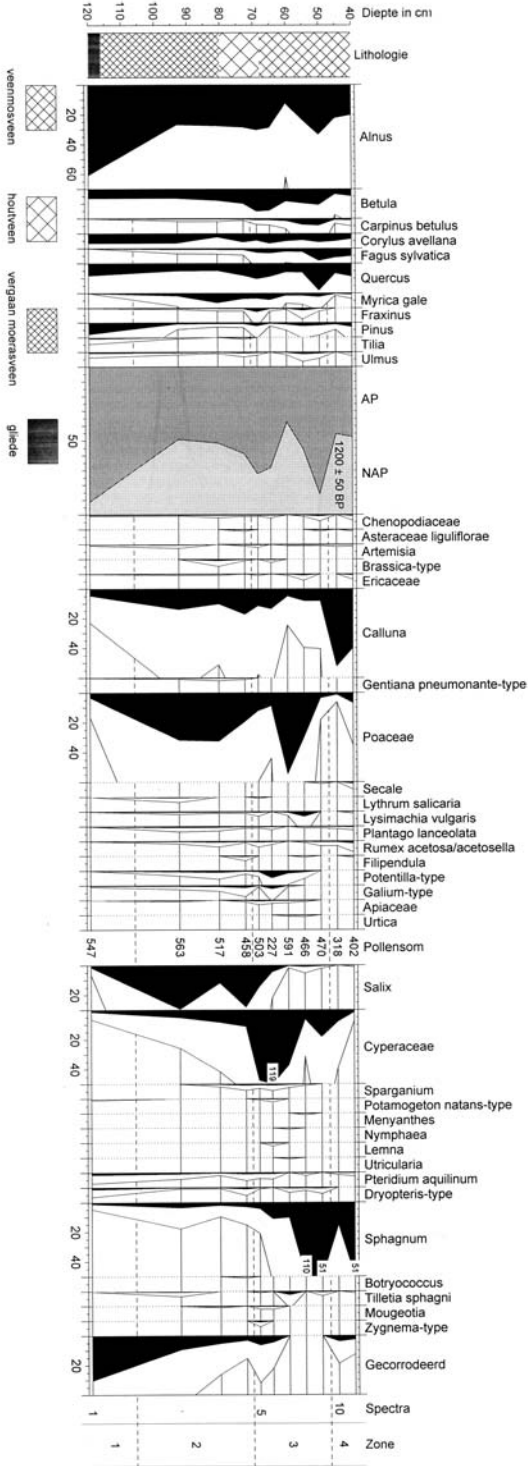

Fig. 1. Het pollendiagram Hassebergril. Om redenen van ruimte is een selectie van de belangrijkste pollentypen weergegeven (Tilia).

Datering

Het ontbreken van *Carpinus betulus* (Haagbeuk) in spectrum 1 van het pollendiagram is een aanwijzing dat dit niveau een datering heeft vóór het Subatlanticum. De hoge *Alnus*-waarden en het ontbreken van *Fagus sylvatica* (Beuk) maken een datering in het Atlanticum of het vroege Subboreaal het meest waarschijnlijk. De afzettingsduur van de onderste 30 cm zou daarmee een tijd van tenminste twee millennia kunnen omvatten, waarbij vanwege de geringe frequentie van analyses in dit traject, een hiaat uiteraard niet kan worden uitgesloten, bijvoorbeeld op de overgang naar het moerasveen. Een mogelijke verklaring voor de ruime tijdsduur kan ook gevonden worden in het gegeven dat de afzetting rond spectrum 1 uit gliede bestaat. Deze schoensmeerachtige materie is bodemkundig een opeenhoping van colloïdale humus, afkomstig van oude oppervlakken of ontstaan door inspoeling van humus uit het bovenliggende veen. Omdat het pollenbeeld van spectrum 1 sterk verschilt van dat in de bovenliggende veenlagen, lijkt inspoeling van humus uit die lagen niet aan de orde. Het merendeel van het stuifmeel werd met water aangevoerd of waaide rechtstreeks in en werd in situ afgezet. De gevarieerde conservering van het pollenmateriaal in spectrum 1 wijst op sterk wisselende vochtcondities, waardoor het pollen meer of minder aan oxidatie onderhevig is geweest. Het minder bestendige organische materiaal ‘verteerde’ grotendeels met als gevolg een (zeer) langzame sedimentopbouw en vaak hoge pollenconcentraties. Een gliedelaag van enige omvang kan daarom een lange tijdsduur omvatten, tot zelfs enkele millennia. In mindere mate heeft een dergelijk proces van omzetting en afbraak van organisch materiaal ook gespeeld tijdens of na de vorming van het amorfe moerasveen.

Op grond van veldwaarnemingen is het moerasveen (116-80 cm) als een verspoelde laag beschreven (Groenendijk, deze bundel). Deze interpretatie kan op basis van het pol-

lenbeeld niet worden bevestigd. Gedurende Zone II treden geen grote veranderingen in de beekdalvegetatie op, wat een indicatie is voor ongeveer gelijkblijvende omstandigheden in deze periode. In natte gebieden zijn fluctuaties in het (grond-) waterniveau de belangrijkste oorzaak van veranderingen in de samenstelling van de vegetatie. Gelijkblijvende omstandigheden zijn daar niet gewoon en vaak van korte duur. Mocht het werkelijk om verspoeld veen gaan, dan zal dit veen gezien het gelijkblijvende pollenbeeld in elk geval weinig ouder zijn dan het vanaf spectrum 3 afgezette autochtone hout- en veenmosveen.

Het vrij vlakke verloop van de pollencurves van ondermeer *Quercus* (Eik), *Fagus sylvatica* en *Corylus avellana* (Hazelaar), die als regel de regionale vegetatie vertegenwoordigen, doet vermoeden dat de lokale veengroei binnen een niet al te ruim tijdsbestek verliep (spectrum 1 is hier buiten beschouwing gelaten) en zal maximaal enkele eeuwen omvatten. De top van de bemonsterde afzetting heeft een ¹⁴C-datering van 1200 ± 50 BP (GrN-31347), wat neerkomt op ca. 750 n. Chr. In tijd omvat het traject van Zone II tot IV vermoedelijk de Merovingische periode (500-750 n. Chr.), of een deel daarvan en enkele decennia van de Karolingische periode (750-900 n. Chr.).

De beekdalvegetatie

In de loop van Zone II krijgt het aanvankelijk dominerende elzen- en wilgenbroek gezelschap van *Myrica* (Gagel), een onder gunstige omstandigheden expansieve struik. De groeiplaatsen bevonden zich waarschijnlijk vooral op de hogere randen van het beekdal. De uitbreiding van *Myrica* wordt begunstigd door dunning en kap van het bos, waardoor minder verdamping optreedt en meer hemelwater via de bodem naar het dal wordt afgevoerd (Cleveringa *et al.*, 2006).

De vegetatieontwikkeling in het beekdal vertoont een duidelijke ‘successie’, die vooral verband houdt met veranderingen in de water-

huishouding. De gedurende Zone II dominerende wilg- en gagelvegetatie ruimt in Zone III geleidelijk het veld. In deze fase stijgt het grondwaterniveau en hier en daar ontstaan plassen waarin zich plaatselijk *Potamogeton* (Fonteinkruid), *Nymphaea* (Waterlelie), *Lemna* (Eendekroos) en *Utricularia* (Blaasjeskruid) vestigen. Op de minder natte plaatsen breidt vegetatie uit gedomineerd door Cyperaceae (Cypergrassen) en, althans gedurende spectrum 7, ook Poaceae (Grassen). Deze vernatting heeft kennelijk ook consequenties voor *Alnus* (Zwarte els), die in dit stadium enige tijd naar minimale waarden daalt. In de loop van Zone III daalt het waterniveau weer, waarna veenmosvegetaties en Cyperaceae uitbreiden. Van deze laatste groep was in elk geval *Eriophorum* (Wollegras) sterk vertegenwoordigd, getuige de talrijke aangetroffen macroresten in het bovenste deel van de bemonsterde kern. Aannemelijk is dat de plotselinge toename van *Calluna* (Struikhei) in Zone IV geen reflectie is van een regionale uitbreiding van heidevelden, maar een lokaal gebeuren als gevolg van drogere omstandigheden in het beekdal.

Regionale vegetatie en agrarische activiteit

Na de jaartelling hadden de hoogvenen tussen het beekdal van de Ruiten Aa en de rivier de Eems hun grootste omvang bereikt. Voor boomgroei geschikte gebieden waren derhalve in hoofdzaak beperkt tot de zand- en keileemruggen en koppen zoals de Hasseberg. Vanwege de nabije ligging is het merendeel van de regionale pollenneerslag waarschijnlijk afkomstig van de toenmalige vegetatie op dit hoogste punt (ca. 12m) van de provincie Groningen. Het pollenbeeld van de regionale vegetatie wijst op een vrij open bos met op open plaatsen gras- en heidevegetatie. Kruidenvegetaties met grassen en struikhei op het Bourtangerveen en de Hasseberggril zelf kunnen eveneens hebben bijgedragen in de percentages van *Poaceae* en *Calluna*. De boompol-

lenwaarden zijn echter gedurende een groot deel van de tijd zo laag dat een volledig natuurlijk ontwikkeld bos op de Hasseberg en andere hoge gebieden niet aanwezig is. Ook komt in vrijwel elk spectrum wel een enkel pollen van *Plantago lanceolata* (Smalle weegbree) voor, een indicatie voor begrazing in het gebied. Mogelijk vond op extensieve schaal veeweideij plaats, waardoor zich geen aaneengesloten bos kon ontwikkelen of werden open plaatsen door het rondzwervende vee in stand gehouden.

Opvallend is de uitbreiding van *Carpinus betulus* en *Fagus sylvatica*. Dergelijke hoge percentages worden in Noord-Nederlandse diagrammen waarin de Middeleeuwen zijn vertegenwoordigd weinig aangetroffen. Mogelijk hebben deze soorten geprofiteerd van een begin van veranderingen in het agrarische systeem. De presentie van enkele pollen van *Secale* (Rogge) in de jongste fase van het diagram suggereert een accentverschuiving naar een (in dit stadium) nog kleinschalige en lokale akkerbouw.

Summary: The palynological examination of an early medieval peat deposit in the brook-valley system Hasseberggril (Sellingeng, province of Groningen)

An analysis was made of the pollen content of a peat deposit in a brook valley, the Hasseberggril (Sellingeng, province of Groningen). The subsoil beneath the peat deposit is composed of eroded sandy loam. On the basis of just one radiocarbon date, the indigenous woodland and peat moss deposits have been attributed mainly to the Merovingian and Carolingian period (AD 500-750 and 750-900, respectively). The local pollen record of this period shows a successive domination of different vegetation types. During the formation of carr peat (Zone II), alder-and-willow carr and scrub of gale were locally common. In the next phases (Zone III and IV) sedges (including cotton-grass), grasses, peat mosses and heather successively dominate this part of the valley. Very wet conditions prevailed

during Zone III, when pools formed locally with occasional aquatics such as pondweed and white water lily. The significant increase of heather in Zone IV is thought to be largely due to the expansion of local vegetation, resulting from progressively drier conditions in the brook valley. During the period discussed, fairly open woodland, in places alternating with heather and grassy vegetation, predominated outside the brook valley. The scattered occurrence of ribwort plantain in almost all spectra indicates small-scale cattle herding, which could have prevented woodland regeneration in parts of the area. In the uppermost part of the diagram (Zones III and IV) small shifts in the regional arboreal vegetation are evident. Especially the pollen values of beech and hornbeam in this part are substantial and uncommonly high compared to the usually minor values in the pollen diagrams of the Drenthe Plateau. The changes in the arboreal vegetation may be a natural development, but might also signal a gradual shift in the agricultural system towards crop cultivation, as is suggested by the appearance of scattered pollen grains of rye in the uppermost section of the diagram.

Noten

1. Grontmij, Stationsplein 12, 9401 LB Assen.
2. Rijksuniversiteit Groningen, Groninger Instituut voor Archeologie, Poststraat 6, 9712 ER Groningen.

Literatuur

- Cleveringa, P., H. Woldring & D. van Smeerdijk, 2006. Van hoog naar laag: migratie van *Myrica gale* in het Holoceen. *Belgeo* 2006/3, 219–242.